

تاریخ حقوق ایران

محمدعلی اختری^۱

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

---

۱. سردفتر بازنشسته دفتر اسناد رسمی ۱۲۲ تهران و نایب رئیس کمیسیون وحدت رویه کانون سردفتران.

پروشکاه علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تاریخ حقوق ایران

مقدمه: شناخت هر ملتی با مطالعه تاریخ آن ملت میسر است و استمرار هر جامعه‌ای با پذیرش قواعدی که قانون نامیده می‌شود امکان‌پذیر می‌باشد. در میان رشته‌های گوناگون تاریخ، تاریخ حقوق اهمیت خاصی دارد تاریخی که زندگی قضایی ملتی را نشان دهد درجه اول اهمیت را دارد. از جامعه‌های اولیه پیش از آریائی‌ان در فلات ایران تا دولت شهرهای کوچک یونان باستان و امپراطوری‌های بزرگ روم، چین و شاهنشاهی ایران همگی نیازمند وجود قواعدی برای برقراری نظم، تعیین حقوق و تکالیف افراد جامعه بودند نامی که کشور عزیز ما دارد واژه‌ای است که شعبه‌ای از اقوام موسوم به هند و اروپایی پس از ورود به این کشور بر آن نهاده‌اند - بنا به اختلاف اقوال اولین مکانی که این اقوام در پهنه فلات ایران وارد شدند محلی به نام ایران ویج و یا ایران ویژه بود. که بنا به گفته کتاب دینی اوستا در آن جا ده ماه زمستان بوده و دو ماه تابستان، پیش از ورود آریائی‌ان به این خطه چه در داخل ایران و چه در همسایگی آن اقوامی ساکن بوده‌اند که از خود تمدنی داشته‌اند. مردمان آریایی پس از ورود خود به محل جدید علاوه بر آداب و رسوم ابتدایی خود با اقتباس از عادات و تأسیسات حقوقی و اجتماعی اقوام داخل ایران و خارج از فلات ایران - مقرراتی جهت استمرار زندگی اجتماعی خود به وجود آورده‌اند که این عادات و رسوم و طرز حکومت تا رسیدن به دوره تاریخی معمول و رایج بوده است ایرانی‌های آریایی همچون مادی‌ها - پارسی‌ها - پارتی‌ها - سکاها هر یک خود

به تقسیماتی منقسم می‌شوند. اولین واحد اجتماعی ایرانی خانواده بود که آنها را نافه NAFFH می‌نامیدند، مرکز خانواده را نمانا یا نمان اصطلاح کرده‌اند که این لفظ هنوز در واژه خانمان به جای مانده است.

ریاست نمان یا خانواده با نمان پاد Neman Paiti یا نگهبان خانه بوده است و از اینجا حدس می‌زنیم که نوع حکومت پدرسالاری بوده است. چند خانواده تشکیل یک تیره یا Tauma را می‌دادند محل سکناى یک تیره ویس VIS بوده که امروزه آن را دیه یا ده می‌نامیم Vispaiti یا ویس پاد رئیس تیره نامیده می‌شد. از اجتماع چند تیره قبیله یا طایفه به وجود می‌آمده که آریائیان شاخه ایرانی مرکب از چند قبیله بوده‌اند در تمام اینها رؤسای ده و تیره و قبیله اشخاصی بوده‌اند که از میان خود پادشاه یا رئیس ملت را برمی‌گزیدند. به هر حال لازمه وجود تشکیلات اجتماعی وجود مقررات حقوقی است. ^۱ که ما قصد بازگویی تاریخ این مقررات را به طور مشخص داریم برای شرح تاریخ حقوق ایران نخست باید معنی سه واژه تاریخ، حقوق، ایران را بشکافیم تا درباره هر کدام و سپس در خصوص تاریخ حقوق ایران گفت‌وگو نمائیم:

۱ - تاریخ: واژه تاریخ: تاریخ به معنای تعیین زمان رویدادها است در قرآن کریم و احادیث واژه تاریخ به کار نرفته است. برخی عقیده دارند کلمه (تاریخ) عربی است و از واژه آرَخ و وَرَخ مشتق شده، بعضی را عقیده آن است که این واژه ریشه عربی ندارد و مسلمانان آن را از اهل کتاب گرفته‌اند. گروهی هم گویند کلمه تاریخ از زبان فارسی و برگرفته از (ماه - روز) که معرَب آن مورخ است می‌باشد ^۲ در علوم اسلامی تاریخ شامل ده قسمت است ۱ - تاریخ‌نگاری خبر ۲ - وقایع‌نگاری ۳ - تاریخ

۱. دکتر محمدحسین علی‌آبادی جزوه دانشگاهی، تاریخ حقوق ایران، ص ۳ تا ۵.

۲. نگاه کنید دانشنامه جهان اسلام جلد ۶ چاپ دایرةالمعارف بزرگ اسلامی تهران ۱۳۸۰ زیرنظر دکتر غلامعلی حداد عادل ص ۶۵ و کتاب «نقش ایرانیان در فقه اسلامی و...» از نگارنده ص ۲۱ و ۲۲ چاپ ۱۳۸۲ کانون سردفتران و دفترباران.

عمومی به طریق سال شمار ۴ - ذیل نویسی یا تاریخ مختصر ۵ - تاریخ نگاری براساس نسب شناسی ۶ - تاریخ نگاری طبقات ۷ - سرگذشت نامه ها ۸ - سفرنامه ها ۹ - تاریخ نگاری محلی ۱۰ - تاریخ نگاری دودمانی که به نظر نگارنده ردیف دوم (تاریخ نگاری خبر) و وقایع نگاری در یک طبقه و تاریخ نویسی براساس نسب شناسی و تاریخ نگاری دودمانی^۱ هم به هم شباهت دارند امروزه تاریخ از زوایای گوناگون و در مسائل مختلف الموضوع بررسی و نوشته می شود مانند: تاریخ کشورها، تاریخ شهرها، تاریخ سلسله های حکومتی، تاریخ فلسفه، تاریخ ادیان، تاریخ ادبیات، تاریخ تئاتر، تاریخ شعر و نثر، تاریخ معماری، تاریخ موسیقی، تاریخ پزشکی، تاریخ مؤسسات و اختراعات، تاریخ حقوق و جز آن، امروزه وقایع تاریخی را به دو بخش عمده تقسیم می کنند.^۲ زمانهای پیش از تاریخ و زمانهای تاریخی. تاریخ از زمانی شروع می شود که مدارک کتبی و تاریخی راجع به وقایع آن زمان به دست آمده و زمانهای پیش از آن را پیش از تاریخ می نامند - تاریخ بشر را تا شش هزار سال قبل از میلاد مسیح رسانده اند. زیرا بعضی از تاریخ نویسان تاریخ مصر را تا شش هزار سال قبل از میلاد می دانند لذا دوران تاریخی از شش هزار سال قبل از میلاد آغاز می شود و قبل از آن در محدوده زمانی پیش از تاریخ یا دوران اسطوره یا افسانه ای قرار می گیرد.

۲ - حقوق: واژه حقوق جمع کلمه حق است و آن دو قسم است: حق موضوعی و آن مجموعه قواعدی است که دارای ضمانت اجرا بوده و حاکم بر روابط انسان در جامعه است و حق شخصی و آن قدرتی است که شخص از قانون کسب می کند و می تواند دیگری را وادار به اجراء عملی (فعل یا ترک فعل) نماید یا ملزم به رعایت وضع موجود می کند مثال: حق دینی و حق عینی، ولی حقوق در اصطلاح آکادمیک به علمی گفته می شود که از مجموعه قواعد الزامی و لازم الرعایه بحث می کند در

۱. دانشنامه جهان اسلام، ج ۶، ص ۹۷، زمان کلمه فارسی است و از کلمه (دمان) گرفته شده است. مثال آن دم: آن زمان، آن هنگام، و دودمان مرکب از دود = اجاق و مان = خانه.

۲. پیرنیا، تاریخ ایران باستان مشیرالدوله، ج ۱، ص ۶، چاپ تهران ۱۳۶۲، دنیای کتاب.

این معنی در زبان فارسی کلمه (حقوق) استعمال شده است برای معانی لغوی واژه حق می توان از کلمات سخن راست، کاری که البته واقع می شود - کلمه مطابق واقع - غیر باطل - دستمزد و... یاد کرد.^۱

تقسیمات حقوق: حقوق داخلی یا ملی: حقوقی که در سراسر یک کشور معین اجراء می شود. حقوق خارجی یا بین المللی: حقوقی که خود به دو قسمت می شود الف - حاکم بر روابط دول که آن را حقوق بین الملل عمومی گویند ب - حاکم بر روابط افراد ملت های مختلف باشد که آن را حقوق بین الملل خصوصی نامند.

اقسام حقوق داخلی: الف حقوق عمومی داخلی: مجموعه قوانینی که ناظر به تشکیلات کشوری و حاکم بر روابط دولت و مأمورین او با افراد است مانند حقوق اساسی و حقوق اداری - حقوق جزا - آئین دادرسی کیفری ب - حقوق خصوصی داخلی ناظر بر روابط افراد بر یکدیگر است مانند حقوق مدنی آئین دادرسی مدنی - حقوق ثبت.

حقوق موضوعه: یا حقوق تخصصی یا حقوق مثبتة مجموعه قوانین جاری در زمان معین در جامعه معین است که به وسیله انسان وضع می شود.

حقوق طبیعی یا فطری: حقوقی که در فطرت بشر وجود دارد و همیشگی است و در همه جا جاری است، حقوق تقسیمات دیگری دارد که جای بحث آن در این جا نیست

۳- ایران: کشور ما که ایران نامیده می شود. واژه ایران مرکب از ائیریه (آریایی) + آن، پسوند مکان یعنی سرزمین آریائیان. در زبان پهلوی ایران و ایرانشهر گفته می شد در بندهای ۱۴۴ و ۱۴۵ فروردین یشت به فره وهرهای پاک مردان و پاک زنان ایرانیان درود فرستاده شده است^۲ کشور ما از زمان ساسانیان تاکنون به این اسم

۱. لغت نامه علی اکبر دهخدا، جلد ۶، ص ۹۱۴۲، چاپ دانشگاه تهران ۱۳۷۷.

۲. دکتر جهانگیر اوشیدری، دانشنامه هژدایسنا، نشر مرکز تهران ۱۳۷۱، ص ۱۴۷.

نامیده می‌شود ولی مردم دنیا تا سال ۱۹۳۵ ایران را بنام پرشیا PERSIA می‌شناختند این کلمه نام یونانی قسمتی از ایران است کما بیش مطابق کلمه (پارسی - فارسی) در سال ۱۹۳۵ به تقاضای دولت ایران به کار بردن. واژه ایران برای کشورهای خارجی الزامی شد. مرزهای ایران در طی تاریخ دراز این کشور به کرات تغییر یافته است در اوج اقتدار هخامنشیان امپراطوری (شاهنشاهی) ایران از رود سند تا دریای اژه و رود نیل و از رود سیحون و دریای خزر و کوههای قفقاز و دریای سیاه تا خلیج فارس و بحر عمان ممتد بود^۱ در مدت طولانی ۲۸۰۰ ساله تاریخ ایران از مادها تا زمان حاضر مرزهای ایران تغییراتی داشته و گاهی این سرزمین به کشورهای مختلف تجزیه شده و بارها مجدداً به هم پیوسته و کشور واحدی را تشکیل داده است مرزهای فعلی ایران پس از انقراض صفویه رسمیت پیدا کرده است می‌توان مرزهای تاریخی ایران را شامل کشورهای افغانستان فعلی - بخشی از پاکستان تمام تاجیکستان و ترکمنستان و بخشی از ازبکستان جمهوری - آذربایجان (اران) ارمنستان، گرجستان، دربند و داغستان، قسمتی از ترکیه و تمام کردستان عراق و سوریه و بحرین و بخشی از عمان که در زمان ساسانیان یمن و تمام آسیای صغیر دانست - در زمان هخامنشیان یونان شرقی و مصر و فلسطین و لبنان و سوریه هم در داخل امپراطوری ایران بوده‌اند.

ایران فرهنگی: چون قبل از اسلام ایران دارای مذهب واحد و زبان ملی واحد و زبان‌های محلی خویشاوند با زبان پهلوی بوده است لذا رسوم و عادات و اساطیر ایرانی، در تمام پاره‌های ایران که اکنون به صورت کشورهای مختلف درآمده‌اند نفوذ کامل و مقبولیت عام دارد و جزء رسوم ملی کشورهای مستقل جدا شده از ایران است به طوری که زبان و ادبیات ایرانی (فارسی، کردی، بلوچی، تاتی و پشتو) در کشورهای افغانستان، تاجیکستان، جمهوری آذربایجان (اران) ترکیه، عراق،

سوریه، پاکستان و هندوستان و ترکمنستان و ازبکستان هنوز هم - گویشورانی دارد و مراسم نوروزی ایران در اغلب این کشورها جزء اعیاد رسمی و ملی است.

ایران سیاسی یا جغرافیایی معاصر: از شمال به کشورهای آذربایجان (ارمنستان، ترکمنستان، افغانستان و از شرق به افغانستان و پاکستان و از جنوب به دریای عمان و خلیج فارس و از غرب به کشورهای ترکیه و عراق محدود است و مرزهای فعلی از زمان سلسله قاجار تثبیت شده است و اکنون که می‌خواهیم تاریخ حقوق ایران را بررسی کنیم گفتار ما محدود به حدود جغرافیایی فعلی نخواهد بود و از طرفی بسیاری از مقررات حقوقی که از کشورهای مهاجم در ایران رواج پیدا کرد به عنوان بخشی از تاریخ حقوق ما، مورد بحث خواهد بود. مانند حقوق با منشاء یونانی، حقوقی که با حمله اسکندر به ایران آمد و حقوق اسلامی ناشی از دیانت مقدس اسلام و حقوق تحمیلی از مهاجمین مغول و هم‌چنین حقوق جدید غرب که پس از مشروطیت تا زمان حاضر که بخش اعظمی از مقررات حقوقی ما را تشکیل می‌دهد.

توضیح درباره ایران‌شهر: این طور که از کتاب اوستا برمی‌آید ایران ویج در کنار رودخانه‌ای بنام نیکک دائمی قرار داشته ایرانیان در آنجا مقارن است با حکمرانی جمشید پادشاه اسطوره‌ای ایران، که دوران اولیه فرمانروایی جمشید برای ایرانی‌ها دوران شادی و خرمی و فراوانی و به قول افسانه‌ها بی‌مرگی بوده است و هنگام شاهی او پیشه بیشتر مردمان گله‌داری و رمه‌داری بوده است و خود جمشید دارنده رمه‌های خوب توصیف شده است و برای ادامه زندگی مردمان زیر رهبری خود چندین بار فرمان مهاجرت داده و مردم را تشویق به پیشرفت در اطراف سرزمین متصرفی خود نموده است و باز هم به قول افسانه‌ها زمین را به خاطر انسانها فراختر کرد و دور از واقعیت نیست که آغاز حرکت از ایران ویج به اطراف همزمان ورود ایرانیان به فلات ایران باشد از چند سو که به شرق ایران و غرب ایران و شمال ایران وارد شدند. شاید انگیزه دیگر پراکندگی قوم ایرانی از ایران ویج طوفانی از سرما

بوده است که همه چیز را تهدید می کرد به دستور اهورامزدا «دانای بزرگ» جمشید برای حفظ نسل آریاها بنایی ساخت و کوشید تا انسانها و دیگر موجودات هرچه را ممکن است در پناه آن از گزند طوفان اهریمن نجات دهد در افسانه‌ها این بنا را (ور = ورمچمکرت) یعنی دژ ساخته شده به دست جمشید نامیده‌اند یاد این طوفان در اساطیر بابلی هم آمده و بنام طوفان نوح نامیده شده است خصوصاً این که در این طوفان وسیله رهایی مردم از بلای طوفان کشتی بوده است که سرانجام در کوه (جودی) = قله آزارات به خشکی می‌نشینند و مردم و جانوران رهایی می‌یابند قله آزارات در همان منطقه‌ای است که دسته‌ای از ایرانیان پس از نجات از طوفان سرما و خروج از ورمچمکرت به آنجا وارد شده‌اند تمام اقوام ایرانی از ماد، پارس، پارت، سکاها ... پس از استقرار در فلات ایران که تحت حکومت واحدی هم نبوده است سرزمین متصرفی قوم آریا را ایران‌شهر می‌نامند و با این نام گذاری اصل مشترک و خویشاوندی خود را با یکدیگر یاد می‌کردند پس نام کشور ما در سه مرحله ۱ - ایران ویج ۲ - ایران‌شهر و ۳ - ایران نامیده شده است و هر بار با دگرگونی در نام در وسعت و حدود آن هم تغییر حاصل شده است و محدوده ایران از محدوده دو نام قبلی دیگر کمتر شده است.

تاریخ حقوق ایران

موضوع تاریخ حقوق: عبارت از حقوق موضوعه (اعم از حقوق عمومی و خصوصی) بنابراین تاریخ حقوق به دو قسم است تاریخ حقوق عمومی و تاریخ حقوق خصوصی مجموع این دو قسم را تاریخ عمومی حقوق گویند: موضوع این رساله کشف رخدادهای به وقوع پیوسته در ایران زمین (فلات ایران - ایران تاریخی) در زمینه حقوق است حقوق به معنی اخص قواعد دارای ضمانت اجراء است و لذا شامل قواعد اخلاقی نمی‌شود.

ادوار حقوقی در ایران

۱ - ادوار اساطیری یا قبل از ورود آریاها ۲ - ورود آریاها و تشکیل حکومت

توسط آنها شامل دوره‌های قبل از حکومت مادی‌ها و هخامنشی‌ها و سلوکی‌ها و پارت‌ها و ساسانیان ۳- دوره حکومت اسلامی تا زمان حمله مغولها و حکومت قبایل مغول تا ظهور دولت فراگیر و ملی صفویه ۴- تاریخ حقوق ایران از صفویه تا انقلاب مشروطیت ۵- تاریخ حقوق معاصر ایران از انقلاب مشروطیت تا زمان حاضر

منابع تحقیق

اول، منابع تاریخی: منظور منابع تاریخی است که به کشف ادوار حقوقی کمک می‌رساند:

۱- کتاب تاریخ ایران باستان در سه جلد تألیف مرحوم حسن پیرنیا (مشیرالدوله) که ادوار باستانی تا بخشی از دوران ساسانی را در برمی‌گیرد و از کتب مهم تاریخی است که توسط یک نفر ایرانی نوشته شده و از اولین چاپ آن نزدیک به ۷۰ سال گذشته ولی تاکنون اعتبار خود را حفظ کرده است.

۱- تاریخ شاهنشاهی هخامنشی نویسنده این کتاب ا- ت. اومستد A.T.Omstead استاد پیشین تاریخ شرق - دانشگاه شیکاگو و ترجمه فارسی آن توسط مرحوم دکتر محمد مقدم استاد دانشگاه تهران، از این دو کتاب بیشتر در دوره پیش از اسلام استفاده شده است.

۳- تاریخ سیاسی و اقتصادی هخامنشیان تألیف م- ا- داندامایف ترجمه میرکمال نبی‌پور چاپ ۱۳۵۸، نشر گستره ۴- تاریخ ایران در زمان ساسانیان تألیف آرتور کریستن سن دانمارکی و ترجمه آن توسط مرحوم رشید یاسمی ۵- تاریخ حقوق ایران مرحوم دکتر محمدحسین علی‌آبادی ۶- تاریخ حقوق ایران محمدجعفر جعفری لنگرودی ۷- تاریخ حقوق ایران پروفیسور حسن امین ۸- سیر قانون و دادگستری در ایران - مرتضی راوندی

۹- سرگذشت قانون یا مباحثی از تاریخ حقوق نوشته مرحوم علی پاشا صالح از دوران اساطیری تا سال ۱۳۴۲ خورشیدی.

۱۰- تاریخ مردم ایران قبل از اسلام جلد اول و دوم: شادروان دکتر عبدالحسین

زرین کوب استاد فقید دانشگاه تهران دوران بعد از اسلام.

۱۱- روزگاران ایران، ج ۱، تا سوم از دکتر زرین کوب شامل تاریخ ایران از دوران افسانه‌ای تا دوران حاضر.

۱۲- تاریخ ایران پژوهشگاه دانشگاه کامبریج در ۶ جلد که جلد‌های ۳ و ۴ و ۵ آن توسط آقای حسین انوشه به فارسی ترجمه شده و دوران غزنویان و صفویان توسط یعقوب آژند ترجمه شده است و جلد‌های اول و دوم آن و همچنین از دوران افشاریه به بعد هنوز به فارسی درنیامده است.

منابع حقوقی

۱۳- مآخذ دست اول حقوقی مانند متون کتب مقدس دینی - فرمانها - اسناد و قباله‌های بازمانده چون اوستا، منابع مذهبی زرتشتی - قرآن مجید، نهج البلاغه و قوانین مصوب مجلس شورای ملی و سنا و مجلس شورای اسلامی دوره انقلاب اسلامی و مصوبات انجمن شهر و شورای انقلاب فرهنگی و دیوان عالی کشور و مجمع تشخیص مصلحت نظام و غیره.

۱۴- کتب فقهی و حقوقی نوشته فقهاء و حقوقدانان که تفصیل آنها در ذیل صفحات و در پایان رساله آمده است.

یادآوری - روش ما در این کتابچه روش توصیفی است نه تحلیلی و به عبارت دیگر - تاریخ حقوق است نه علم حقوق.

بخش اول - تاریخ حقوق ایران پیش از اسلام

۱- پیش از آریائیاها - اقوام قبل از ورود آریاها در پهنه ایران زمین عبارتند از اقوام عیلامی که در خوزستان - فارس - سواحل خلیج فارس - لرستان پشتکوه - بختیاری و ایلام امروز سکونت داشتند و بعد قوم لولوبی Lullubi که در اطراف دریاچه ارومیه و کوهپایه‌های اطراف می‌زیستند. اقوام دراویدی در بلوچستان شمالی اقوام باکتری (باختری) در شمال شرق خراسان، اقوام آماردها در شمال ایران که شهر آمل از یادگارهای آنها است و کادوسیان در گیلان و تپورها در مازندران (طبرستان) - اقوام

گوتی در اطراف کرمانشاه و اقوام کاسی یا کاشی در محدوده بین قزوین و کاشان و سایر اقوام کوچکتر که پس از ورود آریاها با آنها مخلوط شده و آثار آنها در بعضی از نام شهرها و دیه‌ها باقی است. مهمترین آثار حقوقی که از این زمان باقی مانده یکی قانون نامه حمورابی است که مربوط به قرن بیستم پیش از میلاد است قانون حمورابی دارای ۲۸۲ ماده بوده که اصل کتیبه آن توسط شرق شناس فرانسوی دومورگان در سال ۱۹۰۱ میلادی در شوش ایران کشف و بعد به موزه پاریس منتقل شده است^۱ این قانون نامه که توسط دوست و همکار بنده جناب آقای بهمن رازانی به فارسی ترجمه و در مجله کانون سردفتران و دفترباران در شماره‌های دوره دوم چاپ شده است^۲ شامل موارد زیر است - افترا - قسم دروغ - دادن رشوه به اشخاص، خریدن شهود، بی‌عدالتی قضات: جنایت بر ضد مالکیت، روابط ارباب و رعیت حقوق تجارتی، حقوق خانواده - حق الزحمه طیب و معمار - کشتی سازی و اجاره کشتی‌ها - کرایه حیوانات - روابط ارباب و برده - مردم سه گروهند آزاد - آزاد شده و برده و طبقات ۴ گروهند - روحانیون، مستخدمین دولت، سربازها، تجار و کسبه - برده‌ها می‌توانند مالک باشند، کشتن بنده بدون محاکمه ممنوع است.

دادوستد به معاوضه است یا پول، پول رایج حلقه‌های نقره به وزن معین است - ازدواج با یک زن قانونی است و اگر زن نازا باشد می‌توان زن دوم اختیار کرد، اگر زن به شوهر خیانت کند شوهر می‌تواند او را اخراج کند یا به صورت برده درآورد. در موارد بی‌وفایی زن و شوهر به یکدیگر مجازات زن شدیدتر است در موردی که تهمت به زنی زده شود محاکمه خدایی می‌شود، یعنی زن خود را در رودخانه می‌اندازد و اگر غرق نشد بی‌تقصیر است، مرد از زن ارث نمی‌برد - ولی زن از مرد ارث می‌برد و بسیاری از احکام دیگر ولی مهم این است که قوانین حمورابی به

۱. قبالة و قبالة شناسی در ایران، از مؤلف ص ۱۲۵.

۲. ترجمه بهمن رازانی، قانون حمورابی، مجله کانون سردفتران و دفترباران شماره‌های مختلف.

مذهب و قواعد اخلاقی مربوط نیست، انتقام شخصی ممنوع است مَجْنی علیه یا کسان او باید دادخواهی کنند.^۱

دومین اثر باقی مانده از این دوران قباله باستانی زمان مردوک آپال آیدین است مربوط به سال‌های ۱۱۱۷ تا ۱۱۲۹ قبل از میلاد مکشوفه در شمال پل ذهاب کرمانشاه و فعلاً در موزه ایران باستان (موزه ملی ایران) نگهداری می‌شود. این قباله سنگی حاکی است که در دوران سلطنت کاسی‌ها ثبت و ضبط املاک مزروعی بسیار متداول بوده و معمولاً در دو نسخه تهیه شده و در آن حدود املاک و نام مالک و نام پادشاه وقت حک می‌شد، این نوع سنگ نبشته را اصطلاحاً کودورو می‌نامیدند و تعداد زیادی از آنها باقی مانده که در موزه‌های مختلف دنیا پراکنده‌اند^۲ از دو مدرک بالا که بگذریم باید برای اطلاع از نهادهای حقوقی به اساطیر و افسانه‌ها مراجعه کرد که پرتوی از حقیقت را شاملند در همین جا باید گفت که حقوق آن زمان در شرق ایران منشاء مذهبی و اخلاقی داشته است به شاهنامه حکیم ابوالقاسم فردوسی مراجعه می‌کنیم در این کتاب در بخش اساطیری و پهلوانی ستایش حکومت عدل و نکوهش ستم و بیداد مورد گفت‌وگو است. نمونه‌هایی ذکر می‌کنم ۱- جمشید با تأییدات الهی به سلطنت می‌نشیند و عدل و داد پیشه می‌کند ولی وقتی که دچار غرور و خودپسندی می‌شود فره ایزدی از او سلب می‌شود و مردم از او حمایت نمی‌کنند و دچار هجوم ضحاک شده و کشته می‌شود و در قیام کاوه آهنگر پشتیبانی مردم از فریدون دارای فره ایزدی ضحاک را از تخت ستم به زیر می‌کشد. به کیفر رسانیدن - سودابه همسر خائن کیکاوس به دست رستم که نمادی از ملت است.

پیشدادیان: کیومرث اولین انسان و اولین فرمانروا است و نواده او هوشنگ اولین قانون‌گذار و با لقب پیشداد یا داد پیشه مشهور است که در کتاب اوستا پرذات یا

۱. حسن پیرنیا، تاریخ ایران باستان، جلد اول، ص ۱۲۰ تا ۱۲۳.

۲. قباله و قباله‌نویسی در ایران، از مؤلف ص ۱۲۷.

پردات است که لفظ پر هنوز هم در کلماتی مانند پری روز - پری شب - پارسال و غیره رواج دارد و به معنی پیش است. ذات یا دات یا داد یعنی عدل و قانون^۱ دیگر از موارد و قواعد حقوقی دوران اساطیری می‌توان قاعده وراثت سلطنت را دانست - سلطنت باید مؤید به تأیید الهی باشد (فره ایزدی)، و هر موقع که فره ایزدی پادشاه را ترک می‌کند بی‌کفایتی او برای سلطنت ثابت می‌شود و باید کناره‌گیری کند یا برکنار شود - از ادله اثبات دعوی ادای سوگند به وسیله رفتن میان آتش است هم‌چون داستان سیاوش و توجه تهمت به او توسط زن پدرش سودابه که با آزمایش ور، ورود به داخل آتش و اثبات بی‌گناهی او و اثبات پیامبری زرتشت به وسیله رفتن او به داخل آتش و سالم ماندن او موید گفتار است، به هنگام جنگ چنین مقرر است که ابتدا زورآوران و پهلوانان داوطلبانه داخل میدان شده و حریف می‌طلبند و غلبه آنها بر حریف سرنوشت جنگ را معین می‌کند، حق ملت برای تأیید پادشاهی حاکم وقت - و در صورت خروج شاه از مسیر حق و عدالت قیام مردم و برکناری او و سپردن سلطنت به شخص دیگر مانند قیام مردم برای برکناری ضحاک: روابط سیاسی دولت‌های ایرانی با همسایگان به وسیله ارسال سفیران و گاهی هم پیشنهاد برخی سئوالات و خواستن جواب از حاکم همسایه که اگر چنین پاسخی مقرون به صحت نباشد مطالبه باج و خراج از او - به هنگام جنگ تقاضای کمک پادشاه از سران قبایل یا پادشاهان محلی برای اعزام نیروی نظامی به مرکز و بسیاری مقررات دیگر حقوقی که ذکر آنها در این وجیزه نمی‌گنجد.

تذکر - در دوره اساطیری ایران علاوه بر مقررات حقوقی که به نمونه آنها اشاره شد پادشاه با حاکم را نماینده خداوندی می‌دانند و حکومت دینی و دنیایی در شخص پادشاه متبلور می‌شده است که بعضاً این شخص پادشاه خود در حکم پیامبر

۱. پروفیسور حسن امین، تاریخ حقوق ایران از انتشارات دایرةالمعارف ایران‌شناسی، تهران ۱۳۸۲، ص ۴۳ و ۴۴.

بوده و به مبداء الهی مربوط می‌شده است همچون کیخسرو پادشاه آرمانی ایرانی که پس از یکپارچه کردن کشور ایران و گرفتن انتقام از دشمنان به میل خود از پادشاهی کناره‌گیری کرده و از نظرها غایب می‌شود و برای جانشین خود جز اجرای عدالت و براندازی ستم و تأمین رفاه و امنیت برای ایران سفارشی ندارد.

دیگر از رسوم بنیادی دوران ایران ویج می‌توان از مفهوم رته یا ارته RTA - ARTA یاد کرد که عبارت از اعتقاد به وجود نظم طبیعی و قاعده کلی در جهان و سرچشمه واقعی اخلاق همچنین تصور نظم و انضباط کیهانی است.^۱ و نیز تقسیم جامعه به سه طبقه روحانی، جنگ‌جویان، و کشاورزان است که در پایان این دوره و در آستانه ورود به دوران تاریخی طبقه صنعتگران هم بر این طبقات اضافه شده‌اند که در اثر ورود به زندگی کشاورزی و ده‌نشینی پیدا شده‌اند و هم‌چنین در دوران ایران ویج به اقتضای وضع زندگی شبانی و گله‌داری سال به دو فصل زمستان طولانی و تابستان کوتاه تقسیم می‌شود ولی در پایان دوره و مهاجرت از ایران ویج به فلات ایران، سال به شش فصل دو ماهه یا چهار فصل سه ماهه تقسیم شده است^۲ و همچنین ارکان سازمان اجتماعی به تدریج از خانمان و MANO، و طایفه VIS به قبیله ZAN TAW و قریه DAHYU توسعه یافت. در خصوص ظاهر جسمانی این طوایف مورخین متفق‌القولند که همگی پوست سفید و زیبایی اندام و قدرت جسمانی کافی برای عبور از این مهاجرت‌ها را داشته‌اند.^۳

موضوع دیگر از وضعیت حقوقی دوران ایران ویج را می‌توان مسأله تعیین وزیر از طرف شاهان زمان دانست در این مورد از اوشنر دانا وزیر کیکاوس که به دانایی و پارسایی شهرت داشت و یا جاماسب وزیر کشتاسب شاه که اندرز نامه‌ای از او باقی است یادی در تاریخ‌ها شده است - و همچنین می‌توانیم از نقش طبقات عامه مردم

۱. دکتر عبدالحسین زرین کوب، تاریخ مردم ایران، جلد اول، ص ۱۹، چاپ اول ۱۳۶۴، امیرکبیر.

۲. همان، ص ۲۸.

۳. همان، ص ۳۳.

مخصوصاً صنعتگران و کشاورزان در انتخاب فرمانروا نام ببریم که داستان کاهوه آهنگر و خیزش او در برابر فرمانروای ستمگری چون ضحاک و برگزیدن فریدون به فرمانروایی نمونه و نماد آن است^۱ با توجه به ستایشی که از گله‌داران و شبانان به خصوص تقدس حیوانی مانند گاو و سگ در اوستا شده است می‌توان جامعه آن روز را جامعه شبانی و گله‌بانی کوچنده تصور کرد. در این جامعه داد و ستد با مبادله کالا است و از پول و سکه خبری نیست حتماً دستمزد طیب و آتوربان (نگاهبان آتش) به جنس پرداخت می‌شود.^۲ و همچنین رعایت آزادی‌ها، آزادی رفت و آمد، آزادی خانه و مسکن، لزوم ترک ارتباط با دروغ‌پرستان و اجتناب از زیان رسانیدن به آبادی‌های قوم و توجه به ارزش‌های اخلاقی از اختصاصات آن زمان است^۳

۲- تاریخ حقوق ایران پس از ورود آریائی‌ها به ایران: جهت آنکه آریایی‌ها به فلات ایران کوچیده‌اند به علت سردی فوق‌العاده زمین و ازدیاد جمعیت بوده قبلاً گفتیم که مسکن اولیه آریایی‌های ایرانی شده در محلی به نام ایران ویج بوده که ده ماه زمستان داشته و دو ماه تابستان و در خصوص محل ایران ویج اختلاف است عده‌ای آن را در محل کنونی خوارزم و خیه در شمال ترکمنستان فعلی و شرق دریای خزر گفته‌اند و زمان ورود آریاها به ایران در حدود ۲۴۰۰ تا ۲۰۰۰ سال قبل از میلاد بوده زیرا تاریخ ظهور زرتشت پیامبر ایرانی در سال ۱۷۲۵ قبل از میلاد بوده و چون مسلم است که ایران فعلی محل ظهور زرتشت است لذا می‌توان گفت که آریاها قبل از آن تاریخ به ایران آمده و مدتها زندگی کرده حکومت تشکیل داده و مقررات حقوقی ایجاد کرده‌اند. در میان این اقوام آریایی‌ها که به ایران آمدند خانواده بראقتدار پدر یا بزرگتر خانواده مبتنی شده بود ولی مقام زن نزد آریایی‌های ایرانی بهتر از مقام آنها در نزد مردمان دیگر بوده است. رئیس خانواده در آن واحد

۱. همان، ص ۴۲ و ۴۳.

۲. همانجا، صفحه ۴۷.

۳. همانجا، ص ۶۴.

قاضی و مجری آداب مذهبی بود و بایستی مراقب اجاق خانواده می بود، نگذارد آتش آن خاموش شود عده طبقات چنانکه از اوستا برمی آید روحانیون - مردان جنگی بزرگران بودند شکل حکومت ملوک الطوائفی است سران خانواده ها رئیس تیره و رؤسای تیره رئیس قبیله را انتخاب می کردند رؤسای اقوام ابتدا شاه بزرگ را انتخاب می کردند^۱ از داستان های قدیم ما، برمی آید که آریایی ها لاقبل چهار دولت تشکیل داده اند دولت جمشیدی ها، و دولت فریدونی ها و دولت منوچهری ها و دولت زابیها دولت جمشیدی و فریدونی مربوط به زمان اتحاد آریایی های ایرانی و هندی بوده ولی دولت منوچهری، و زابیها مربوط به دورانی است که آریایی ها در ایران مستقر شده بودند^۲ چون ظهور زرتشت در دوران آخرین سلسله آریایی های اساطیری و قبل از اقتدار مادی ها بوده است لذا برای اطلاع از مقررات حقوقی آن زمان ناچار باید به کتاب مقدس اوستا منسوب به زرتشت مراجعه نمود - در اینجا باید گفت که اوستای اصلی بعداً در دوران تاریخی یعنی زمان سلسله های مادی - هخامنشی - سلوکی پارتی از میان رفته و در زمان ساسانیان یا به قولی در زمان بلاش اشکانی مجدداً از حافظه موبدان به کتابت در آمده است لذا به مقررات مذکور در آن با قطعیت نمی توان حکم کرد به هر حال تنها مرجع مقررات حقوقی ما در آن زمان کتابهای دینی و داستانی زرتشتیان تهیه شده و نوشته شده در زمان ساسانیان و دوران اوائل اسلامی می باشند - از این نوع کتابها می توان به کتابهای وندیداد - شایست نشایست - ماتیکان هزاردستان - دینکرد - اشاره نمود. در یکی از نسکهای اوستای گم شده به نام گنبا سرنسک که شامل ۶۵ فصل بوده درباره ازدواج - قوانین حقوقی و قضایی و مدنی گفت و گو شده و در یکی دیگر از نسکهای اوستای گم شده بنام سکا توم نسک که دارای ۵۱ فصل بوده راجع به طرز حکومت عدل و داد و

۱. حسن پیرنیا، ایوان باستان، جلد اول، ص ۱۶۰.

۲. همان، ص ۱۶۱.